

СВОБОДА ЯК СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ПРОДУКТ

Лях В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ), email: vvlvv2012@ukr.net, ORCID 0000-0003-4683-0838

Розглянуто соціально-історичний вимір концепту свободи, який передбачає звернення до історичних етапів розвитку і формування цього феномену. Такий підхід дозволяє визначити як межі, так і можливості застосування цього концепту в суспільно-історичній практиці.

Ключові слова: свобода, свобода вибору, самовираження, відчуження, самоактуалізація

FREEDOM AS A SOCIO-HISTORICAL PRODUCT

Lyakh V. V., Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of History of Foreign Philosophy, G.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine (Kyiv), email: vvlvv2012@ukr.net, ORCID 0000-0003-4683-0838

The socio-historical dimension of the concept of freedom is considered, which involves addressing the historical stages of development and formation of this phenomenon. This approach allows us to determine both the limits and possibilities of applying this concept in socio-historical practice.

Keywords: freedom, freedom of choice, self-expression, alienation, self-actualization

Загальновідомо, що концепт свободи відзначається багатозначністю, він має багаточисельні виміри, декілька рівнів існування, різні форми прояву, різноманітні соціальні, антропологічні і біовітальні контексти. Наразі зупинимось на соціально-історичному вимірі свободи, який вказує на те, що ми маємо справу з генезою концепту свободи, що в різні історичні періоди він мав своєрідне контекстуальне наповнення.

Так, відомий західноєвропейський дослідник З. Бауман досліджував свободу саме в контексті змін соціальних відносин і, відповідно, вказував на те, що в кожний історичний період свобода поставала в різних іпостасях. Свобода в античні часи і свобода в період феодалізму – це різні свободи. Більше того, такий компонент свободи як самовизначення взагалі був відсутній в ті часи. На його думку, лише в період становлення капіталізму проблема свободи вперше постала в контексті необхідності для індивіда позиціонувати себе як самодіяльну істоту. До того ж, ця потреба у самовизначенні постає як вимога до всього суспільства, до більшості населення, а не до окремих привілейованих осіб. Або, як зазначає З. Бауман, свобода – це «відносна новація в історії людського роду, новація, що тісно пов'язана з настанням Нового часу і капіталізму» (1988). Свобода в цей час розумілась як зняття обмежень для підприємницької діяльності. Що стосується свободи волі (як бажаність розмаїття заради розмаїття), то в такому розумінні вона була осмислена лише в період пізнього капіталізму.

Відтак, свобода в соціально-історичному розвитку мала свої злети і падіння. Зокрема, хоча права і свободи людини були записані в конституції багатьох капіталістичних країн світу, до певної міри вони залишалися на рівні декларації. Більше того, капіталістична система виробництва потребувала слухняного

заангажованого працівника, і на цю мету працювала вся сукупність соціально-економічного порядку і соціокультурних інституцій держав-націй. І на середину ХХ століття був чітко зафіксований феномен тотального відчуження людини (в термінах Г. Маркузе – «одновимірна» людина). Саме тому заклик екзистенціалістів відстоювати свою індивідуальну свободу набув такої популярності.

Утім, в період становлення *постіндустріального* суспільства відбуваються зміни як в системі капіталізму, так і у вимогах економіки стосовно самодіяльності людини. Зокрема, Е. Тоффлер свого часу зауважував, що «чим ближче просувається суспільство до надсимволічної економіки, тим більше важить дозвіл на вельми широкий діапазон розбіжностей та свободу самовираження» (Тоффлер, 2003). На відміну від цього, З. Бауман вказував на те, що змінилася в цілому ситуація в цивілізаційному світі. На його думку, зазнав змін як сам капіталізм, так і контекст свободи. Фактично, в цей період зароджується і стає домінуючим світ символічного споживацтва. Відповідно, свобода самовираження зі сфери праці і підприємницької діяльності зміщується в сферу споживання. Однак, як зауважував Бауман, в умовах світу споживацтва відкриваються нові сфери для самовираження і свободи вибору. Тобто специфіка цього світу полягає в тому, що в сучасній сфері споживання центр уваги переміщується від задоволення матеріальних потреб до символічних. Відповідно, тут вже не йдеться про «гру на вибування» (як в умовах конкурентної боротьби в матеріальній сфері). Натомість, боротьба йде за символи, за ті відмінності й відзнаки, які примножують призи, а не зводяться до якогось одного. Бауман підкреслює, що така «боротьба може тривати вічно, черпаючи цілі й енергію із власного руху» (2001). В процесі змагання між споживачами відтворюються все нові й нові і відмінності, і тому важко навіть передбачити, що ця гра може мати якісь межі.

Амартія Сен в праці «Розвиток як свобода» (1999) наголосив на іншому контексті свободи. Він розуміє розвиток дещо специфічно: як розширення реальних прав і свобод, якими користуються члени даного суспільства. Це зміщує фокус уваги з матеріальних процесів, таких як індустріалізація, технічний прогрес, економічне зростання тощо на соціокультурні, політичні чинники. Він окреслює п'ять різних типів свободи, які він називає «інструментальними»: (1) політичні свободи; (2) економічні можливості; (3) соціальні можливості; (4) гарантії прозорості; і (5) соціальний захист. Тобто маємо ціле сімейство таких чинників, які пов'язані з виявами свободи в сучасному суспільстві. Зрештою, він наголошує на домінуючій ролі індивідуальної свободи в сучасних умовах. Ба більше, він вважає, що індивідуальна свобода є обов'язком для людини. Це дозволяє зрозуміти зв'язок між феноменами свободи і справедливості: свобода породжується справедливою можливістю, правом бути незалежним, що конкретизується як право на автентичність і стосується не лише окремої особистості, а й цілого народу.

Слід також згадати працю Ф. Фукуями «Лібералізм і його протиріччя» (2023), в якій автор намагається захистити ліберальну демократичну систему від критики справа і зліва. Він розуміє класичний лібералізм як «засіб управління

різноманіттям», але на сьогодні цей механізм дає збій, оскільки розмаїття стає занадто строкатим. Утім, Фукуяма закликає повернутися до принципів класичного лібералізму, оскільки іншого варіанту начебто не існує. По-перше, слід визнати позитивну роль держави і відновити довіру до неї. Як зауважує дослідник, «завдання полягає в тому, щоб установити засоби соціального захисту на стійкому рівні, за якого вони не підривають стимулів і їх можна на довготривалій основі підтримувати коштом державних фінансів». Інший принцип – це федералізм (або субсидіарність), коли нижчим щаблям управління передаються повноваження в ширшому колі питань і давати цим щаблям змогу відображати вибір громадян. Третім загальним принципом, якого слід дотримуватися, є необхідність захищати свободу слова, а четвертий ліберальний принцип стосується примату індивідуальних прав над правами культурних груп. Хоча індивідуалізм є продуктом суспільно-історичного розвитку, однак, на думку Фукуяма, він є важливим джерелом для соціально-економічних інновацій. Останній ліберальний принцип пов'язаний з визнанням того, що людська автономія не безмежна. Людина завжди повинна дотримуватися такої чесноти, як «помірність» («нічого над міру»). Хоча особиста автономія є джерелом самореалізації людини, автор все ж наполягає на самообмеженні як того, що може забезпечувати виживання людства в сучасному світі.

Дотичною до цієї теми є інша праця, присвячена долі свободи (Аджемоглу, Робінсон, 2020). Її автори проводили дослідження щодо того, яким чином держава і суспільство створювали коридор для розвитку і підтримки свободи в суспільстві. До певної міри їхні висновки узгоджуються з позицією Ф. Фукуяма в тій частині, де він говорить про роль держави у підтримці соціального захисту і індивідуальних свобод. Але Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон роблять особливий наголос на необхідності тримати баланс між зазіханнями держави і здатністю суспільства чинити опір. На їхню думку, «суспільство і держава повинні йти пліч-о-пліч, і жодне з них не може взяти гору». Відтак, принцип помірності має бути застосованим до обох агентів дії, а їхня конкуренція має бути усвідомлена, і на її підтримку мають бути витрачені певні зусилля.

Отже, розгляд свободи як соціально-історичного продукту засвідчує, що це не є щось стає і одвічне, хоча певні намагання щодо цього були (уявлення про природні права людини, свободу волі тощо). Тобто вона мала свої злети і падіння і за неї потрібно боротися. Відповідно в сучасних умовах, коли значно зростає різноманіття і загальна невизначеність, застосування свободи потребує постійної критичної і рефлексійної роботи щодо її меж і обсягів використання.